

Ezopo kalbos prielaidos ir formavimasis sovietinėje Lietuvoje

Straipsnyje analizuojamas Ezopo kalbos susiformavimas sovietmečiu. Tyrime atskleidžiama, kaip sovietinis režimas sukūrė prielaidas ir padėjo pagrindus Ezopo kalbai.

Skaitytojau, kol tu dar nebuvai išaugęs ir išprusęs, ir patyręs

Iš Vlodo Šimkaus eilėraščio „Skaitytojo evoliucija“

ĮVADAS

Sovietmečiu gyvavusi visa apimanti spaudos, knygų leidybos, radijo ir televizijos kontrolė turėjo panaikinti bet kokią galimybę į viešąją erdvę prasimušti kitamintiškumui, kritiškam režimo vertinimui. Tačiau bent dalis Sovietų Sąjungos piliečių viešumoje sklidusiuose, cenzūros filtrą perėjusiuose tekstuose (čia ir toliau kalbant apie tekstus turimi omenyje ne tik rašytiniai, bet ir kitokie – kino, teatro ar dailės – kūriniai) išskaitydavo visai kitokias, alternatyvias ar net antisovietines, nuomones. Tai vadinamoji Ezopo kalba, kai tekstas turi kelis prasminius lygmenis: vieną – atitinkantį sovietinę ideologiją ir politiką, atrodantį nekaltai, nepavojingai ar net pilną sovietinės ideologijos, ir kitą – slaptą, kuriuo pateiktos sovietiniam režimui nepriimtinos mintys (jo kritika arba tabu temos, pvz., nuorodos į politinę Nepriklausomos Lietuvos simboliką). Ši slaptoji pras-

mė – Ezopo kalba – dar vadinama potekste, šiame straipsnyje abu terminai suvokiami kaip sinonimai nesigilinant į įžvelgiamus jų skirtumus. Levas Losevas išskyrė du esminius Ezopo kalbos elementus: uždangos (*screens*) – literatūrinės priemonės, kurio mis slaptasis lygmuo yra pridengiamas nuo cenzorių akių, ir žymikliai (*markers*) – tos, kurios atkreipia skaitytojų dėmesį į paslėptas prasmes¹. Dar svarbu pažymėti, kad Ezopo kalba buvo paplitusi ne visoje visuomenėje, dažniausiai ji siejama su inteligentija, ypač – kultūrininkais, jų veikla, kūryba, todėl neretai laikoma kultūrinio pasipriešinimo priemone.

Šis reiškinys kelia sovietologų susidomėjimą, neretai minimas jų darbuose, bet dėl prieštaringos prigimties itin sunkiai analizuojamas, todėl išsamesnių šio reiškinio tyrimų negausu nei Lietuvoje, nei užsienyje. Tokiuose tyrimuose vyrauja literatūros analitikai ar menotyrininkai, galintys naudotis įvairiais literatūrologijos ir menotyros metodais, skirtais paslėptoms ar ne iš karto matomoms prasmėms (alegorijoms, parodijoms, parafrazėms, elipsėms *etc.*) surasti. Tačiau taikant tokius tyrimo būdus kyla tam tikrų pavojų, iš kurių didžiausias – Ezopo kalbos pavyzdžių nagrinėjimas ima panašėti į paprasčiausią literatūrologiją ar menotyra, nes visas dėmesys sutelkiamas į menines priemones, kurias kūrinyje vartoja autorius. Skaitant tokios analizės pavyzdžius neretai būna akivaizdu, kad tik profesionalus litera-

tūrologas ar menotyrininkas ir galėjo įžvelgti vienokią ir kitokią potekstę. Tačiau Ezopo kalbos tikslas juk buvo pasiekti skaitytojus, o ne tik meno kūrinį interpretuojančius profesionalus.

Kaip literatūrologas į šį reiškinį žiūri ir L. Losevas – iki šiol bene išsamiausias veikalas apie Ezopo kalbą autorius, išleidęs jį emigracijoje dar egzistuojant Sovietų Sąjungai. Ši monografija iki šiol yra svarbiausias ezopologijos veikalas. Tai ne tik įžvalgi ir rafinuota Ezopo kalbos funkcionavimo analizė, pateikianti gana įtikinamą teorinį jos funkcionavimo modelį. Kartu ją galima laikyti ir literatūrologinio požiūrio į Ezopo kalbą apoteoze, nes Ezopo kalbą L. Losevas suvokia kaip metastilistinę estetinės prigimties reiškinį².

Toks pat literatūrinis ar menotyrinis požiūris į Ezopo kalbą būdingas ir Lietuvos tyrėjams, besidomintiems Ezopo kalba. Tai nestebina, nes beveik visų platesnių darbų apie Ezopo kalbą autoriai (Marcelijus Martinaitis³, Danas Lapkus⁴, Violeta Kelertienė⁵, Dalia Satkauskytė⁶, Paulius Jevsejevas⁷) yra literatai, literatūrologai, o jų tyrimų objektas – literatūros kūriniai. Didžioji dalis šių darbų skirta bendriesiems Ezopo kalbos funkcionavimo klausimams ir tik palyginti neseniai pereita prie išsamios šio reiškinio raiškos konkrečiuose kūrinuose analizės⁸. Iki šiol didžiausias lietuviškas Ezopo kalbai ir jos apraiškų konkrečiuose Lietuvos rašytojų kūrinuose analizei skirtas darbas yra D. Lapkaus studija, bet daugelis šio autoriaus interpretacijų neįtikina, o ir teorinis šio darbo pagrindimas galėtų būti geresnis, tiksliau, konkrečių Ezopo kalbos pavyzdžių iššifravimas dažnai niekuo nepagrįstas. Šiuo požiūriu gerokai įdomesnės yra semiotika grįstos D. Satkauskytės ir P. Jevsejevo analizės.

Šiame straipsnyje bus einama kiek kitu keliu ir siekiama pažvelgti į Ezopo kalbą

iš istoriko pozicijų, labiau kaip į socialinės istorijos objektą. Iš tokios žiūros kyla ir pagrindinė šio darbo problema – istorikams labiausiai rūpi kilmės klausimai. Literatūrologinės analizės, nors ir pasitelkia istorinį kontekstą analizuodamos konkrečias potekstčių apraiškas, pačią Ezopo kalbą laiko tarsi antlaikiniu reiškiniumi, kuris lyg ir nesikeičia laikui bėgant, mainosi tik jo įgyjamos formos. Bet ar iš tiesų taip?

Straipsnyje siekiama atsakyti į klausimą, kurio niekas iš tyrėjų nėra nagrinėjęs, – kada ir kaip Lietuvoje atsirado Ezopo kalba. Dažniausiai tyrėjai tiesiog analizuoja septintojo–devintojo dešimtmečio Ezopo kalbos kūrinius pačios Ezopo kalbos kilmės klausimo net nekeldami. Tačiau istoriko žvilgsnis ieško genezės ir kaitos. Visi reiškiniai kada nors atsirado, o jų ypatybės nulemtos istorinių aplinkybių. Ezopo kalba negalėjo būti išimtis. Štai keletas labai svarbių jos funkcionavimo prielaidų: 1) ne tik kūrėjui turi kilti mintis, kad reikia kažkaip paslėpti tai, ką jis nori pasakyti, bet negali to daryti atvirai; 2) kūrėjas turi tikėti, kad skaitytojas tą paslėptą mintį pastebės (kitaip nėra prasmės ko nors slapstyti); 3) kūrėjas turi sugalvoti, kaip tai padaryti, kad nesuvoktų cenzūra, bet pamatytų skaitytojas; 4) skaitytojas ar žiūrovas turi suvokti, kad konkrečiame kūrinyje reikia ieškoti paslėptos potekstės, ir 5) mokėti ją surasti ir iškoduoti. O kur dar susikalbėjimo sunkumai – juk jei autoriaus užkoduotas tekstas bus perskaitytas ne taip, kaip šis norėjo, ir bus rasta nauja prasmė, visai nenumatyta kuriant, ar galima kalbėti apie įvykusią komunikaciją, o gal reikėtų konstatuoti, kad ji nepavyko? Bet tai jau būtų kito tyrimo klausimas.

Straipsnyje siekiama išnagrinėti prielaidas, priežastis ir sąlygas, lėmusias Ezopo kalbos veikimo mechanizmų susiformavimą Lietuvoje. Keliama hipotezė, jog kaip tik sovietinis režimas sukūrė sąlygas ir

suformavo mechanizmus, būtinus Ezopo kalbai funkcionuoti visuomenėje ir lėmusius jos pobūdį. Tyrime daugiausia dėmesio skiriama penktajam–šeštajam dešimtmečiams, ypač stalininiam laikotarpiui, nors to meto lietuvių kūryboje sunku rasti Ezopo kalbos apraiškų. Kaip tik tuo metu vykusio sovietizacija ir suformavo minėtas sąlygas ir mechanizmus. Žinoma, ieškant Ezopo kalbos funkcionavimo pėdsakų, būtina aptarti ir ikisovietinį laikotarpį. Juk jeigu Ezopo kalba būtų egzistavusi iki 1940 m., po okupacijos tebtūtų reikėję pritaikyti kultūroje jau esamus jos mechanizmus prie naujų aplinkybių, todėl nebūtų galima kalbėti apie Ezopo kalbos susikūrimą sovietmečiu.

Atsiminimai, duodantys tiek daug medžiagos vėlesnių dešimtmečių Ezopo kalbos veikimo analizei, beveik nieko negali pasakyti šiuo klausimu apie stalininį laikotarpį. Todėl straipsnyje daugiausia remiamasi oficialios kilmės sovietiniais šaltiniais. Dėmesys telkiamas į viešus tuometinius tekstus ir visiems žinomas praktikas: kaip tik tai apėmė daugiausia gyventojų ir darė visuomenei didžiausią įtaką. Kartu siekiama atskleisti ne visada aiškius ar tikėtinus tokių praktikų rezultatus.

LIETUVIŠKOJI EZOPO KALBA IKI SOVIETINĖS OKUPACIJOS

Ezopo kalba nėra specifinis sovietinis reiškinys. Michaelas Drewettas⁹ yra tyręs šio reiškinio kaip pasipriešinimo būdo vartojimą populiariojoje muzikoje apartheido laikais Pietų Afrikos Respublikoje. Taikoma ji buvo ir XIX a. realijoms, galų gale juk ir Ezopo kalbos pavadinimą XIX a. septintajame dešimtmetyje Rusijoje pradėjo vartoti Michailas Saltykovas-Ščedrinas. Sąsaja su Rusijos kultūra labai svarbi Ezopo kalbos istorijoje, šiame kontekste ji dažniausiai

ir minima. Gali būti, kad dėl labai stiprios Ezopo kalbos tradicijos carinėje Rusijoje tiriant šį reiškinį sovietinėje Rusijoje kilmės klausimas tiesiog nesvarbus (L. Losevas jo net nemini): kiek pakitusi, buvo toliau plėtojama carinė tradicija, pasitelkianti jau susiformavusius kultūrinius mechanizmus, būtinus tokiai kalbai funkcionuoti.

Įdomu, kad ir Lenkijoje būta senos skaitymo tarp eilučių tradicijos, netgi kalbama apie kultūrinį polinkį tai daryti¹⁰. Kadangi lietuvių kultūra XIX a. atsipumpuravo nuo lenkų kultūros, galima daryti prielaidą, jog su kitais dalykais buvo perimtas ir polinkis į Ezopo kalbą. Tačiau tyrimų apie tautinio atgimimo literatūros ezopiškumą nėra – gal todėl, kad nebuvo ir tokio reiškinio.

Tai galėjo lemti beveik pusę amžiaus trukęs spaudos draudimas: necenzūruojamoje nelegalioje spaudoje buvo galima rašyti atvirai, todėl Ezopo kalbos tiesiog neprireikė. Nors XIX a. antrojoje pusėje Lietuvoje rašyti formaliai į M. Saltykovo-Ščedrino satyras panašūs kūriniai (pvz., Vinco Kudirkos „Lietuvos tilto atsiminimai“), jų net nebandyta spausdinti cenzūruojamoje spaudoje. Ne tam jie ir buvo sumanyti, nelaikyti ezopiniais: satyra juose pernelyg atvira, nesiekta paslėpti kritiškų minčių nuo cenzorių.

Žinoma, carinės Rusijos universitetus baigę lietuviai inteligentai neabejotinai buvo gerai susipažinę su rusų kultūra, o kartu – ir su Ezopo kalba. Bet nesant legalios (ir cenzūruojamos) lietuviškos spaudos ilgą laiką jos tiesiog nebuvo kur taikyti. O tai reiškė, kad visuomenėje nesiformavo kultūrinių mechanizmų, būtinų Ezopo kalbai funkcionuoti. Net ir panaikinus spaudos draudimą sąlygos jai atsirasti buvo nepalankios: Ezopo kalbai suprasti reikia nemažos kompetencijos, kurią suteikia išsilavinimas ir bendravimas su šią kalbą jau išmanančiais. Turint omeny daugumos lietuvių skaitytojų išsilavinimo lygį XX a. pradžioje, galima teigti, jog jie tie-

siog nebūtų supratę bent kiek rafinuotesnių cenzūruojamos spaudos potekscių. Tai irgi neskaitino publicistų ar literatų jų vartoti.

Ar būta Ezopo kalbos apraiškų tarpukario literatūroje, tyrimų nėra. Netyrinėta šiuo atžvilgiu ir spauda. Tačiau opozicinėje publicistikoje esama pavyzdžių, kuriuose galima įžvelgti panašumų į Ezopo kalbą. Štai 1929 m. kovo mėn. krikdemiškame „Darbininke“ pasirodžiusiame anonimo feljetone „Auganistanas“ vartojama viena populiariausių Ezopo kalbos priemonių – veiksmo perkėlimas į tolimą šalį ar kitą epochą (šiuo atveju – į Afganistaną). Realijas čia išduoda vardai: karalius Ananuila – Antanas [Smetona] (tuometinis Afganistano karalius iš tiesų buvo vardu Amanula; 1929 m. vasario 14 d. jis buvo priverstas atsisakyti sosto), jo žmona Sophinuila – Sofija [Smetonienė] (tikrojo Amanulos žmonos vardas buvo Soraja), viziris Ali-Aukhuntuni – Augustinas [Voldemaras] ir nuorodos į tuomet daugelio pažįstamas aktualijas¹¹. Jei šis straipsnis būtų buvęs pateiktas kaip tikra užsienio įvykių apžvalga, jis visiškai atitiktų Ezopo kalbos sampratą. Bet feljetono žanras faktiškai demaskuoja autoriaus intencijas ir paverčia gana išmoningą kodavimą tiesiog literatūrine priemone siekiant įgelti valdantiesiems. Nors panašių feljetoninių koduočių būta ir daugiau, pernelyg atviras jų pobūdis neleidžia kalbėti apie Ezopo kalbą tarpukario Lietuvoje.

Tačiau pats Ezopo kalbos terminas tuomet žinotas. Tai rodo 1939 m. „Lietuvos žinių“ vedamasis, skirtas Vasario 16-ajai: „Tautos vidaus santykiai yra toki, apie kuriuos negalima pasakyti, kad negalima būtų jų norėti geresnių, ir tai būtų, kaip sakoma, tiktai ezopiška kalba. Tikrovė dar prastesnė.“¹² Bet ir šiuo atveju tai netikras ezopiškumas: rašoma gana atvirai, tik ne iki galo, nėra dvejopos prasmės, užkodavimo, uždangos ar žymiklio, kreipiančio į paslėptą

prasmę. Na ir jokiam tikrame ezopiniame tekste nebus tiesiai pasakyta, kad jis ezopinis.

Po sovietinės okupacijos daug rašyta apie „buržuazinio režimo“ vykdytus persekiojimus ir pasipriešinimą jam, bet apie vartotą Ezopo kalbą – ne. Pavyzdžiui, sovietinei literatūrai skirto žurnalo „Raštai“ pirmojo numerio (išėjo 1940 m. lapkritį) vedamajame minimos tik neryškiai vertinimuose atsispindėjusios marksistinės pažiūros: „Žurnalų „Trečio fronto“, „Literatūros“ ir kiti pavyzdžiai įrodė, kad pakakdavo atspausdinti straipsnį, eilėrašį ar apysaką, kuriame, tegul ir neryškiai, prasiskverbavo marksistinė pažiūra bevertinant kai kuriuos visuomeninio gyvenimo ar kultūros faktus, kaip reakcinė spauda tokį žurnalą apskelbdavo skleidžiantį „kultūrbolševizmą“, ir jį tučtuojau uždarydavo.“¹³

1940 m. gruodį pasirodžiusiame straipsnyje apie spaudos cenzūrą tarpukariu¹⁴ Ezopo kalba irgi neminama. Pateiktose Valsybės saugumo departamento dokumentų ištraukose matyti socialistinių, komunistinių idėjų persekiojimai spaudoje, draudimai kritikuoti Tautininkų sąjungą ir trukdymai kairuoliškiems, komunistuojantiems inteligentams steigti periodinius leidinius. Bet kartu pateikiami tarpukario valdžios dokumentai gana aiškiai rodo, kad kairiosios ir komunistinės idėjos patekdavo į viešumą ir be Ezopo kalbos pagalbos. Štai kaip Vidaus reikalų ministerijos dokumentuose apibūdinamas cenzūrą perėjęs, skaitytojus jau pasiekęs „Moksleivis“: „keliamos socialinės neteisybės, nesimas laisvės, lygybės ir brolybės, visur tematomi didžiausi skirtumai, kontrastai, iš to kyląs nusivylimas ir nepasitenkinimas, kuris jaunimui turi neigiamos įtakos“ (1935 m.); stipriai kairioji „Literatūra“: „Šis žurnalas gyvenamuoju momentu sudaro žymų disonansą, nes jis nesvyruojamai pasisako prieš nacionalizmą ir perša socializmą bei internacionalizmą

<...>, atvirai pagerbia komunizmą ir gėrįsi TSRS“ (1936 m.)¹⁵. Taigi galima teigti, kad dėl santykinio tarpukario cenzūros švelnumo Ezopo kalba buvo tiesiog nereikalinga.

Vienintelis Ezopo kalbos gyvavimo tarpukariu paminėjimas, kurį pavyko užtikti 1940–1941 m. spaudoje, rastas straipsnyje, skirtame įvertinti po sovietinės okupacijos kuriamą literatūrą. Jame Alpas Liepsnonis tik apibendrina, kad „Salomėja Nėris reakcijos sąlygose, norėdama dainuoti apie liaudies kančias, apie laisvę, panaudojo eilėraščiuose „ezopo kalbą“ – simbolizmą“¹⁶, bet jokių tokio simbolizmo pavyzdžių nepateikė. Taigi neaišku, ar Ezopo kalba čia paminėta dėl to, kad tas terminas tarpukariu buvo paplitęs tarp kairiųjų (tai liudytų jo paminėjimas „Lietuvos žiniuose“). O gal jis rituališkai perimtas iš Vladimiro Lenino raštų? Šis straipsnyje „Partinė organizacija ir partinė literatūra“ Ezopo kalbą siejo su priespauda ir pažeminimu: „Prakeikti ezopiškų šnekų, literatūrinio vergiškumo, vergiškos kalbos, idėjinės baudžios laikai! Proletariatas padarė galą šiai šlykštybei, nuo kurios troško visa, kas buvo gyva ir gaivu Rusijoje.“¹⁷ Panašia praėjusios epochos prakeikimo prasme Ezopo kalbos terminas pavartotas ir A. Liepsnonio tekste. Tokiu atveju čia tebutų pavartota ideologinė klišė, o ne nuoroda į konkrečias nepriklausomos Lietuvos realijas.

Šiaip ar taip, tarpukariu rafinuota Ezopo kalba buvo nereikalinga, nes kritiką autoriai galėjo išsakyti gana atvirai, kad ir ne iki galo. Gana liberali, palyginti su sovietine, A. Smetonos diktatūros cenzūra nesuformavo poreikio vartoti Ezopo kalbą. Tokią preliminarią išvadą pagrįstų ir tai, kad neliko beveik jokios informacijos apie tuometinę Ezopo kalbą – vadinasi, ji nebuvo labai paplitusi.

Nėra ir išsamesnių Ezopo kalbos funkcionalavimo nacių okupacijos laikotarpiu tyrimų. Bernardas Brazdžionis teigė, kad Lietuvos rašytojai tuo metu „turėjo drąsos

ir sugebėjo viešai prašmugeliuoti aiškiausių pasipriešinimo dvasios kūrinių, ypač poezijoje“¹⁸, bet pasipriešinimo dvasia – dar ne Ezopo kalba. Giedrė Jankevičiūtė yra radusi pavienių kūrinių, kuriuose paslėpta alegorinė ar simbolinė forma atspindėti okupacijos išgyvenimai. Anot jos, tokius išgyvenimus išreiškė tradiciniai krikščioniški siužetai (Pieta, nuėmimas nuo kryžiaus, erškėčių vainikas) ir nacionaliniai simboliai (Vytis, aliuizijos į tarpukario Lietuvos valstybingumą)¹⁹. Bet kaip tik religiniai ir politiniai nepriklausomybės simboliai sovietmečiu buvo ypač režimo persekiojami, todėl bent jau penktajame–šeštajame dešimtmetyje negalėjo pasirodyti viešumoje, o politiniai – ir visą sovietmetį. Todėl kažin ar jie galėjo daryti daug įtakos sovietinei Ezopo kalbai, net jei užkoduotoji tematika buvo panaši.

Ne itin didelį poteksčių paplitimą nacių okupacijos laikotarpiu galėtų paaiškinti ir anuomet gausi, gana plačiai sklidusi po grindžio spauda, kurioje norimas mintis buvo galima išreikšti aiškiai, niekaip neuzkoduotas. O juk Ezopo kalba dažniausiai vartojama tada, kai nėra kitų būdų išreikšti savo nuomonę.

EZOPO KALBA IR SOVIETIZACIJA

Ezopo kalbos mokymas sovietmečiu. Kadangi ikisovietiniu laikotarpiu Ezopo kalbos tradicijos neįžvelgiama, telieka konstatuoti, kad Lietuvos kultūroje ji susiformavo sovietmečiu. Kalbama apie tradiciją, nes pavienių nesisteminių politinių poteksčių neabejotinai būna visais laikais. Tačiau ne visada egzistuoja kultūrinė tradicija, skatinanti tokių minčių raiškos, o dar svarbiau – perskaitymo būdą.

Kadangi, kaip galima spręsti iš ligšiolinių tyrimų, Ezopo kalba Lietuvoje klestėjo nuo septintojo dešimtmečio, tai pagrindas jai

funkcionuoti turėjo susiklostyti anksčiau – juk tradicija negali susiformuoti staiga. Tai paaiškintų, kodėl iki septintojo dešimtmečio jos apraiškų retai težiūrima, – penktajame–šeštajame dešimtmetyje buvo dedami vėliau suklestėjusios Ezopo kalbos pamatai, o tada ji tebuvo vos užsimezgusi. Tiesa, P. Jevsejevas yra nagrinėjęs Justino Marcinkevičiaus 1955 m. leidinio ezopinį eilėrašį²⁰, bet čia buvo turimos omenyje prosovietinės, oficiozinės potekstės, kurios, kaip matysime, padėjo Ezopo kalbai formuotis, bet vis dėlto nebuvo opozicinės, nesiekė ko nors nuslėpti nuo cenzorių, taigi neatitinka Ezopo kalbos supratimo.

Tad kaipgi tokioje itin represyvioje stalininėje atmosferoje, kur režimas siekė kontroliuoti beveik viską, galėjo susiformuoti Ezopo kalba, ypač jeigu ją laikysime ne šiaip paskirų, individualių, jokios sistemos neformuojančių poteksčių suma (tokios nuomonės laikosi Nerija Putinaitė: „<...> laisvės siekis ir noras priešintis jų gyvenimuose buvo užkoduotas individualiais kodais ir ženklais. Jie buvo beveik neišreiškiami kitiems suprantamu būdu“²¹), o ženklų sistema, daugiau ar mažiau bendra visiems jos vartotojams, kaip mano ne vienas Ezopo kalbos tyrėjas? Ši problema – ar stalininiu laikotarpiu galėjo egzistuoti sąlygos, leidžiančios Ezopo kalbai funkcionuoti kaip sistema, – tebūnie papildomas straipsnio tikslas. Juolab kad apie poteksčių paplitimą ir sistemingumą diskutuojama iki šiol.

Galimybė žmonėms susitarti dėl poteksčių reikšmių stalininiais laikais atrodo neįmanoma – juk nebuvo jokios režimo nekontroliuojamos erdvės, kur didelės žmonių masės būtų galėjusios susitarti dėl ženklų ir kodavimo. Neformalus bendravimas, nors ir niekada nenutrūkęs visiškai, taip pat buvo ganėtinai ribotas, pilnas kliūčių ir trukdžių, neleidžiančių susitarti platesniu lygmeniu nei ganėtinai uždaros draugų grupės.

Vargiai įmanoma ir kita galimybė – kad Lietuvos kultūrininkai Ezopo kalbą perėmė iš Rusijos kolegų su jais neformaliai bendraudami: tokių kontaktų Josifo Stalino laikais (o ir vėliau) buvo ne tiek jau daug, neformalių – dar mažiau. Be to, vien žinoti Ezopo kalbos pavyzdžių tam, kad ji būtų vartojama, negana. Turi egzistuoti kultūros fonas, atitinkamos kultūrinės praktikos, skatinančios rašytojus vartoti Ezopo kalbą, o skaitytojus – jos ieškoti.

Sovietinis režimas sukūrė itin palankų kultūrinį foną Ezopo kalbai formuotis. Įvairios režimo praktikos iš esmės mokė lietuvius Ezopo kalbos, o dar tiksliau – diegė ezopinį mąstymą. Ezopinis mąstymas – tai polinkis ieškoti poteksčių, giluminių, paslėptų, kenkiančių režimui ar neatitinkančių vyraujančio diskurso prasmių ir / ar polinkis jas kurti. Ezopinis mąstymas ir yra svarbiausia Ezopo kalbos funkcionavimo sąlyga, o režimas kaip tik tokį mąstymą ir ugdė.

Turint omeny, kad Ezopo kalba dažniausiai siejama su pasipriešinimu, šis teiginys turbūt skamba paradoksaliai. Net kai pabrėžiamos tokio pasipriešinimo sąsajos su ideologiniu režimo diskursu (kas reiškia, kad pasipriešinimas stiprina tai, prieš ką kovoja²²) arba teigiama, kad ezopiškumas buvo tik paklusniųjų (savi)apgaulė, nedariusi jokio poveikio prisitaikymo elgsenai²³, – ir tokiais atvejais jis suvokiamas kaip pastanga pasipriešinti, tik nesėkminga ar nepakankama. Tačiau šiame straipsnyje svarbu ne dar kartą aiškintis pasipriešinimo apibrėžtis ar ribas, o suprasti ezopiškumo ir oficialiosios sovietinės kultūros sąsajas.

Ryšį tarp Ezopo kalbos ir idealaus sovietinio skaitytojo yra pastebėjusi D. Satkauskytė: „<...> skaitant apie tarybinės *par excellence* literatūros skaitytojo sukūrimą, Ezopo kalba parašytos literatūros skaitytojas atrodo kaip atvirkščias ar kreivas ano skaitytojo atspindys.“²⁴ Tačiau jos traktuotė,

kad ezopinis skaitytojas yra kreivas ar juo labiau – atvirkščias „teisingo“ sovietinio skaitytojo atspindys, neįtikina. Gilinantis į Ezopo kalbą ryškėja, jog tai tas pats skaitytojas, kuriam būdingi tie patys bruožai. Ezopinis skaitytojas yra sovietinis skaitytojas *per se*. Gal kiek per drąsu būtų teigti atvirkščiai – jog kiekvienas sovietinis skaitytojas yra ezopinis, bet ir toks teiginys daugeliu atvejų nebūtų klaidingas.

Ši sąsaja glaudi ne dėl to, kad tik gyvendamas sovietmečiu žmogus galėjo suvokti sovietines potekstes, bet kad buvo perėmęs sovietinio skaitymo praktikas. O kaip tik tai ir įgalino jį būti ezopiniu skaitytoju. Todėl jis matė ir tas reikšmes, kurias siūlė vyraujantis diskursas, ir kitas, tokiai interpretacijai alternatyvias ar priešingas. Ir abu interpretacijos modeliai buvo vienas su kitu (neatsiejamai?) susiję. O tai reiškia, kad sovietinis režimas, mokydamas žmones „teisingai“ suprasti tekstus, kartu išmokė juos ir Ezopo kalbos.

Ezopo kalba ir cenzūra. Tiek Lietuvos, tiek užsienio tyrėjai, aptardami Ezopo kalbos reiškinį, beveik neišvengiamai mini jos sąsajas su cenzūra. L. Losevas pabrėžia, kad autorius, suvokdamas politinių tabu sistemą, stengiasi iš karto išvengti galimo cenzoriaus įsikišimo, todėl vietoj tiesioginių pareiškimų pasitelkia nutylėjimus ir aliuzijas, o tai savo ruožtu daro didelę įtaką pačiam tekstui²⁵. Vadinasi, jau vien tai, kad cenzūra egzistuoja, tekstą ne tik veikia, bet ir tam tikra prasme kuria. Iš tiesų kūrėjo noras perteikti skaitytojui savo mintį apeinant cenzūrą gali visai natūraliai pagimdyti ezopinę kalbėseną dar nesusiformavus jokioms palankioms kultūrinėms normoms, nesant susitarimo dėl ženklų ir kodų.

Vienas ankstyviausių galimų tokios potekstės pavyzdžių po sovietinės okupacijos galėjo kaip tik tokiu būdu ir atsirasti. Kristijono Donelaičio „Metų“ 1940 m. leidimas,

paruoštas spaudai dar nepriklausomoje Lietuvoje ir išėjęs okupacijos pradžioje, buvo perleistas 1941 m., nacių okupacijos pradžioje, ir vienas iš nedaugelio šių leidimų skirtumų yra paskutinė užsklanda. 1941 m. leidime tai yra figūrinis Dievo Tėvo atvaizdas, o 1940 m. – laiminanti Viešpaties ranka. G. Jankevičiūtė su Miku Vaicekausku mano, kad pirminis dailininko sumanymas buvo figūrinis atvaizdas, „tačiau nenorėdamas bandyti sovietų cenzorių budrumo 1940 metais jis [autorius Vytautas Kazimieras Jonynas. – V. K.] išraižė prasminiu požiūriu neutralėnę užsklandą, kurioje nekrikščionis Viešpaties rankos galėjo ir nepamatyti“²⁶. Šie autoriai spėja: „<...> atrodo, sovietų cenzoriai nesuprato šio simbolio prasmės.“²⁷ O štai katalikybės persmelktoje lietuviškoje to meto kultūroje toks simbolis turėjo būti ganėtinai aiškus ir nesant išankstinių susitarimų ar ezopiškumo tradicijos poveikio. Žinoma, tokia potekstė nėra tiesiogiai politinė, antisovietinė, neaišku, ar autorius norėjo ją pranešti kokią nors žinią skaitytojams, kaip nežinoma ir šiųjų reakcija. Svarbu, kad tokia potekstė galėjo atsirasti spontaniškai kaip atsakas į cenzūros spaudimą, tiesiog jos egzistavimą, siekiant iš anksto ją apeiti.

Beje, religinį Viešpaties rankos simbolį cenzūra galėjo praleisti ir dėl to, kad sovietinėje vizualiojoje kultūroje, ypač plakatuose, ranka ar rankos reišė proletariatą kaip kolektyvinį subjektą²⁸, taip neretai apibendrintas darbininkų klasės ir sovietų valdžios įvaizdis. Net ir be tokių ideologinių asociacijų Sovietų Sąjungoje tai buvo tiesiog įprastas vaizdas, nekeliantis jokių neigiamų (religinių) asociacijų. Nors neužkliūti šis simbolis galėjo ir todėl, kad iš karto po sovietų okupacijos cenzūroje dar veikė tarpukario inercija, kai tokių gilių potekstčių perskaitymo tradicijos dar nebuvo, todėl ieškota vien aiškios antisovietinės ar religinės propagandos.

Šiuo atveju cenzūra kūrybą paveikė vien savo funkcionavimu, netiesiogiai. Bet cenzūros poveikis buvo ir platesnis. Kaip teigia bene plačiausiai iš lietuvių tyrėjų cenzūros ir Ezopo kalbos sąsajas nagrinėjęs P. Jevsejevas, „cenzūra savo ruožtu užsiima ne tik „braukymu“, bet ir „prirašymu“, ir tos pačios ezopinės savimonės apskritai formavimu“²⁹. Analizuodamas Žemaitės „Raštų“ rengimo 1956 m. dokumentus šis autorius teigia, kad redaktoriai užsiėmė Žemaitės tekstų „ezopiniu“ numatydami, kur skaitytojai gali rasti Ezopo kalbos. Jo išvada intriguoja: „<...> ezopiškumas iš tiesų neatskiriamas nuo cenzūriškumo <...> todėl, kad Ezopo kalba, kaip kalba, kaip ezopinis kalbėjimas ir kaip kultūrinis reiškinys, tik ir randasi iš ezopiškumo ir cenzūriškumo sąveikos; <...> cenzūra galų gale ir yra Ezopo kalbos reikšmė, nes siekti pasakyti kažką kitapus cenzūros – tai ir siekti nustatyti jos ribas.“³⁰

Vis dėlto tokia plati cenzūros ir ezopiškumo sąsaja, nors ir įtikinama, atrodo ne iki galo tiksli. Pernelyg susiedama cenzūrą ir Ezopo kalbą, ji neišsemia visų pastarosios niuansų. Dar mažiau ji pasako apie cenzūrą. Mat nors kūrėjas iš tiesų vartojo Ezopo kalbą dėl cenzūros, pati cenzūra ieškojo toli gražu ne tik poteksčių, apie ką toliau dar bus kalbama. Cenzūra ir ja išreiškiamą priespauda yra esminė, bet tik viena iš prielaidų atsirasti Ezopo kalbai. Todėl vien cenzūra negali paaiškinti, kaip susiformavo Ezopo kalba. Jei užtektų cenzūros ir ideologinio spaudimo, kad bandant nustatyti cenzūros ribas susikurtų Ezopo kalba, tada ji ir susiformuotų iš karto spaudimui prasidėjus. Bet stalininio laikotarpio Lietuvos literatūroje ezopinių kūrinių nematyti. Galima būtų teigti, kad tai lėmė itin represyvi stalininė atmosfera, griežta cenzūra ir tvyranti kūrėjų baimė, bet Rusijoje juk kaip tik J. Stalino valdymo laikotarpiu pasirodė tokie ezopiški kūriniai kaip Kornejaus Čukovskio eilėraštis „Tara-

konas“ (jo ezopinę interpretaciją savo kalboje pateikė pats J. Stalinas³¹) ar Jevgenijaus Švarco pjesė „Drakonas“ (parašyta ir pastatyta Antrojo pasaulinio karo metais).

Lietuvoje J. Stalino laikais tokių kūrinių tiesiog nebuvo arba jų potekstės liko neatskleistos. Bet ir pastaruoju atveju galima teigti, kad niekieno nepastebėta potekstė reiškia, jog jos nebuvo. Šaltiniuose galima aptikti visuomenėje spontaniškai kilusių piktdžiugiškų ar inversiškų interpretacijų – necenzūrotų visuomenės nuomonės fragmentų. Geras tokios interpretacijos pavyzdys – užrašas kitoje 1950 m. fotografijos, išlikusios „Švyturio“ žurnalo archyve, originalo pusėje. Joje vaizduojamas skulptorius Vladas Žuklys, dirbantis prie savo diplominio darbo – Vinco Mickevičiaus-Kapsuko paminklo maketo – apačios, t. y. prie V. Mickevičiaus-Kapsuko kojų. Kažkas, gal redakcijos darbuotojas, kaip spėja šių nuotrauką radusi Margarita Matulytė, užrašė: „Žmonės kalba, aš tau parodysiu iš kur kojos dygsta.“³² Šis užrašas stalininio valdymo apogėjaus laikais (neseniai šalis karštligiškai šventė vado jubiliejų) rodo, kad baimė ir tuomet nebuvo taip sukauciusi žmonių, kaip kartais atrodo dabar.

Tačiau panašios spontaniškos interpretacijos sietinos ne su Ezopo kalba, o veikiausiai su žodinio pasakojimo kultūros sluoksniu – neformalioje erdvėje sklindžiusiais anekdotais ar gandai, kurie požiūrį išsako gana aiškiai, dažnai ne tiek užkoduoti, kiek hipertrofuotai. Iš esmės toks minčių reiškinio būdas priešingas Ezopo kalbai – juk ji žmonių išskaitoma kaip užslaptinta cenzūros sietą perėjusiuose ir į viešumą patekusiųose tekstuose, dažniausiai – meninėje kūryboje.

Šio nuotraukos užrašo negalima laikyti Ezopo kalbos pavyzdžiu ir dėl to, kad pati nuotrauka yra grynąjo socialistinio realizmo pavyzdys, neturintis jokių paslėptų prasmų (ji buvo paskelbta žurnale), o ir užrašo autorius

turbūt nemanė, kad fotografas iš tiesų nori pranešti tokią žinutę, – tai veikia pajuokavimas. Tačiau šis įrašas jau liudija tam tikrą ezopiniam mąstymui būdingą santykį su tekstu: tai siekis įžiūrėti, ką nori pamatyti, be galo laisvas elgesys su tekstu, neprisirišant prie paviršiuje glūdinčių, tarsi akivaizdžių prasmių ir, žinoma, teksto politizavimas. Visa tai artimai susiję su oficiozinės kultūros bruožais ir praktikomis, interpretavimo modeliais. Toliau ir bus aptarti bruožai, kurie buvo svarbūs formuojant(is) Ezopo kalbą (-ai).

NUO OFICIOZINĖS KULTŪROS PRIE EZOPO KALBOS

Atskirti tekstą ir jo prasmę buvo itin svarbu vykstant šiam procesui. Nesileidžiant į teorinius prasmės formavimosi ginčus, galima tik pabrėžti, kad ją visada stipriai veikia kontekstas ir interpretuotojas. Taip pat pažymėtina, kad ir demokratinių visuomenių oficialusis politinis žodynas neretai būna tarsi santykinis kodas, skirtas nepatogiams faktams pridengti kalbiniu triukšmu, kurio „žodžiai nesusiję su savo turiniu ar netgi tiesiogiai jam prieštarauja“³³. Ir vis dėlto tai labiau taikytina grynai su politika susijusiems oficioziniams tekstams, o ne visiems, esantiems viešojoje erdvėje, kaip buvo stalininėje Sovietų Sąjungoje.

Sovietinis oficiozinis interpretavimo modelis buvo itin laisvas, todėl interpretacijos galėjo esmingai keistis, o tekstas – įgyti bet kokią prasmę. Niekas nebuvo apsaugotas nuo galimo interpretacijos pokyčio. Ar tai būtų aukšto partijos veikėjo kalba, ar grožinis kūrinys, ar teatro spektaklis – visur buvo galima įžvelgti priešų pinkles ir priešiškų minčių apraiškas, nukrypimus nuo teisingos partinės linijos, nors ką tik tas autorius ar kūrinys buvo laikomi pavyzdiniais. Anot Sergejaus

Michailovo, stalininiame diskurse „iš visų, bet kokių sąvokų buvo išplaunamas bent kiek tikslus ryšys su bet kokiomis stabiliomis prasmų sistemomis“³⁴. Interpretacijos stalininėje kultūroje visiškai priklausė nuo aktualumo, buvo subordinuotos einamojo momento reikalams. Todėl Aleksandras Puškinas galėjo virsti revoliuciniu rašytoju, kaip tai aprašė Jevgenijus Dobrenka. Šis tyrėjas teigia, kad jau trečiajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje „interpretacija tampa savitiksle, praryjanti ir pakeičianti patį [interpretuojamą. – V. K.] tekstą“³⁵. Taigi interpretacija tampa svarbesnė už originalą. Lygiai tas pat pasakytina ir apie Ezopo kalbą.

Anot šio mokslininko, Sovietų Sąjungoje tokia aktualizacija anuomet vykdavo „iš apačios“, skaitytojai patys sukurdamo atitinkamas interpretacijas, užtekdavo nurodyti aktualizacijos kryptį. Sovietizuojant Lietuvą buvo kiek kitaip: reikėjo pakeisti visuomenėje paplitusias ir įsitvirtinusias tarpukario interpretacijas. Todėl Kostas Korsakas 1949 m. kėlė uždavinį, „kaip neutralizuoti atskiruose mūsų praeities literatūros veikaluose randamas buržuazines, tarybinei pasaulėžiūrai priešingas pažiūras, kaip apeiti juose klerikalines ir nacionalistines tendencijas, žodžiu, kaip pateikti tuos veikalus, neretai klasiškus mūsų literatūroje, be žalos tarybiniam skaitytojui“³⁶.

Taip oficialiajame diskurse nutraukus teksto ir prasmės ryšius formavosi atitinkamas mąstymo būdas, santykis su tekstais, o tai lėmė Ezopo kalbos pobūdį. Tik oficialiajame Lietuvos diskurse prasmę keitė valdantieji iš viršaus, o Ezopo kalbos atveju prasmė buvo keičiama iš apačios. Taip formuojasi individualios, išskaidytos, galinčios viena kitai prieštarauti interpretacijos. Todėl nutrukę pastovūs sąvokų ir prasmių ryšiai buvo kliūtis formuoti Ezopo kalbai kaip sistemai.

Prasmės atplėšimas nuo teksto neatsiejamas nuo intensyvaus visos viešosios erdvės

(įskaitant meną ir kultūrą) *politizavimo*, iš esmės jį įgalinantis. Siekis politizuoti buvo ne tik neslepamas, bet netgi pabrėžiamas: „Rašytojai yra marksistinės, leninistinės pasaulėžiūros propagandininkai, propagandininkai šarvuoti tokiu galingu ginklu kaip meno žodis.“³⁷ Neslėptas ir propagandos tikslas: „<...> rašytojai visomis jėgomis, visų savo sugebėjimų ir talentų ištekliais talkininkaus partijai ir vyriausybei ne tik statant ir tvirtinant socializmą savo krašte, bet svarbiausia – perauklėjant ir sukuriant naują, socialistinį žmogų.“³⁸

Tai citatos iš literatūrinio žurnalo, skirto inteligentams, taigi ir rašytojams, bet lygiai taip pat be perstojo buvo auklėjami ir skaitytojai: knygų anotacijose, įvadiniuose straipsniuose, recenzijose, aptarimuose jiems buvo nuolat tiesiogiai nurodoma, kas turi būti svarbu skaitant, į ką reikia atkreipti dėmesį ir kaip suvokti, interpretuoti kūrinį. Tai darant nuolat akcentuoti sociopolitiniai kūrinio aspektai. Antano Sniečkaus žodžiai „<...> mums reikia pasiekti, kad Maironis irgi tarnautų mums. Jei ne – netinka.“³⁹ apibūdina šio auklėjimo tikslą. Toks politizavimas reiškė, kad (per)interpretuojant tekstus svarbiausia turėjo būti politinė, ideologinė meno funkcija, o estetinė palikta nuošaly. Tarpukario skaitymo praktiką, kurioje vyravo pramoginė, didaktinė, savišvietos, asmeninio tobulėjimo funkcijos ar estetiškos, meninės vertės paieškos, pakeitė sovietinė politizuota didaktika. Taip sovietinis režimas išmokė nemeninio požiūrio į meno kūrinį primato.

Lygiai toks pat mechanizmas veikė ir Ezopo kalboje, kai „skaitytojas apeina, nušalina teksto imanentinį turinį tam, kad kitapus jo atpažintų sau būdingą visuomeninę stovėseną, iš anksto implikuojamas „dabarties problema“⁴⁰. Kitaip tariant, ezopinis skaitytojas nuestetina tekstą jį supolitindamas, suaktualindamas.

Dualizmas ir politizacija suteikė pagrindus sovietinei *įtarumo mokyklai*. Ši savo ruožtu buvo Ezopo kalbos mokymo(si) pagrindas. Stalininę visuomenę ir kultūrą buvo persmelkusi įtarumo atmosfera. Įtarumas, nepasitikėjimas J. Stalino valdymo laikotarpiu (ir ne tik tada) buvo ugdomi nuolat, po Antrojo pasaulinio karo palaikomi begalinių ideologinių kampanijų įvairiose kultūros ir mokslo srityse. Karo metais ir trumpą laiką po jo liberalizavus režimą, varžtus vėl pradėta veržti 1946 m. rugpjūčio–rugsėjo literatūros, teatro, kino kampanijomis, o viršūnė pasiekta 1948 m. prasidėjus kovai su kosmopolitizmu. Nuolatinėmis užsienio agentų paieškomis ir demaskavimais, kaltinimais ir kaltinamųjų pasiteisinimais režimas tiesiogiai mokė visais aplinkui nepasitikėti. O tokių aplinkybių keliama baimė būti įskūstiems, trukdanti pasitikėti aplinkiniais, verčianti išsižiūrėti į kiekvieną bandant suprasti, ar jis nėra skundikas, dar labiau skatino įtarumą. Tokia atmosfera jau pati savaime palanki ezopiniam įtarumui atsirasti – juk neretai kaltinimai buvo grindžiami kaltinamųjų kūryba ar elgesiu. Vadinasi, norint tiek apkaltinti, tiek apsiginti reikėjo itin atidžiai, įtariai stebėti aplinką ir viską aplinkui interpretuoti.

Sovietinis režimas dar ir tiesiogiai stipri- no interpretacinius žmonių gebėjimus itin stropiai ugdydamas hermeneutinį įtarumą. Aušra Jurgutienė⁴¹ yra aptarusi, kaip sovietinė metodologija ugdė literatūrologus: už literatūros kūrinio paviršiaus, pasakojimo visuomet reikėjo rasti giliausias prasmes, rodančias nesąmoningą klasinę autoriaus poziciją.

Sovietmečiu buvo ugdomas panašus hermeneutinis ne tik tyrėjų, bet ir visų skaitytojų įtarumas, skatinama giluminių, „tikrųjų“ prasmių paieška visuose viešumoje pasirodančiuose tekstuose. Straipsniai, mokantys, kaip suprasti ir ką perskaityti

kūrinyje, gausybė iki vulgarumo sociologizuojančios literatūrinės kritikos juk ugdė ir nepasitikėjimą autoriumi, teksto paviršiumi (neretai pasitaikydavo teiginių, kad praeities autoriai patys nesuprato savo pažangių kūrinių esmės). Visas šis auklėjimas turėjo bent jau formuoti įprotį ne tiesiog sekti siužeto vingius, o skaitant aiškintis, ką jie reiškia. Tai formavo atitinkamą įtarų mąstymą, kai visur ieškota giluminių (sykiu – ir paslėptų) prasmių. Taip oficialinis diskursas kūrė bene pagrindinį Ezopo kalbos funkcionavimo mechanizmą.

Ezopiškumo mokykla. Norint pamatyti, kaip buvo kuriamos oficialios potekstės, galima grįžti prie puikiai tinkančio P. Jevsejevo pasitelkto Žemaitės „Raštų“ 1956 m. leidimo pavyzdžio, kad ir ne iš stalininių laikų. Beje, pažymėtina, kad interpretuoja čia K. Korsakas, jau prieš karą gerai perpratus marksizmą ir sovietinį jo variantą, o karo metus praleidęs Rusijoje. Tokie žmonės atliko tarpininkų tarp oficialinio diskurso ir visuomenės, dar per mažai jį išmanančios, vaidmenį, buvo tarsi savotiški interpretacijos mokytojai.

P. Jevsejevas K. Korsako interpretacijoje ieškojo, „kokios struktūros kelia susirūpinimą tuomet, kai konkretaus teksto arenoje susiduria „cenzūriškumas“ ir „ezopiškumas“⁴². Tačiau ar iš tiesų toks susidūrimas vyksta? K. Korsakas siūlė komentaruose paaiškinti, kad Žemaitė, neigiamai vertindama lenkus, turėjo omeny ne visą lenkų tautą, o bajoriją. P. Jevsejevas teigia, kad K. Korsakas šiuo atveju „jau yra atlikęs ezopinio „aiškinimosi“ veiksmą – nustatęs kitapus tekstinio turinio slypinčią „neatsargią“ visuomeninę stovėseną (pavadinkime ją „nacionalistine“)“⁴³. Antilenkiškumas neatitiko sovietinio internacionalizmo, bet laikyti jo apraišką Žemaitės kūrinyje Ezopo kalba atrodė pernelyg išplėsti jos sampratą. Vis dėlto kiekvienas nukrypimas nuo vyraujančio diskurso nėra

tapatus Ezopo kalbai – ši yra dalies (toli gražu ne visų!) neatitikimų raiškos būdas, kai netinkama žinutė iškoduojama iš tarsi nekalto teksto. Žemaitės teksto, kurį K. Korsakas siūlė aiškinti („Supratau, jog lenkai mus pavergę, paniekinę lietuvių kalbą, daug mūsų sulenkinę, labiausiai bajorų“⁴⁴), nereikia iškoduoti, kad kiltų antilenkiška asociacija (žodžiai *pavergę, paniekinę, sulenkinę* tiesiogiai įvardija lenkų lietuviams padarytas blygybes). O jei nereikia iškoduoti, neverta tokio neatitikimo vyraujančiam diskursui vadinti Ezopo kalba.

Pagrindinis ideologinės cenzūros tikslas buvo rasti neatitikimų tarp ideologijos, vyraujančio diskurso, aktualios politinės padėties, partijos nurodymų *etc.* iš vienos pusės ir cenzūruojamų tekstų – iš kitos. Ezopo kalbos, užslėptų prasmių paieška buvo tik vienas iš būdų surasti tokius neatitikimus, neišsemiantis viso cenzūros arsenalo. Žemaitės tekstas nėra ezopiškas, bet jis akivaizdžiai neatitiko reikalaujamo internacionalizmo, todėl buvo taisytinas ar perinterpretuotinas.

Palyginti su Žemaitės tekstu, daug įdomesnė ezopiniu požiūriu yra K. Korsako interpretacija. Jos tikslas – perkoduoti Žemaitės tekstą siūlant visai neakivaizdžią prasmę, kad autorė kalba ne apie visą lenkų tautą, o tik apie bajoriją. Taigi ezopinis yra ne Žemaitės tekstas, o sovietinis ideologinis jo perskaitymas. Aišku, tai nėra Ezopo kalbos apraiška (nėra jokių uždangų ar žymiklių, iš tiesų niekas neslepama, nebent bandoma nuslėpti Žemaitės nacionalizmą), bet šiame politizuotame ir aktualizuotame perinterpretavime esama ezopiškumo, nes išskaitomos prasmės, kurių pats tekstas tiesiogiai nesiūlo. To reikėjo siekiant suderinti Žemaitės tekstą su vyraujančio diskurso reikalaujama internacionalizmu ir palaikyti Žemaitės kaip pažangios rašytojos, kuriai svetimas buržuazinis nacionalizmas, vaizdinį.

Ši ideologinė interpretacija rodo, kad režimo tikslams tarnaujantis mechanizmas iš esmės yra tapatus Ezopo kalbos mechanizmui. Tiesa, net ir toks režimui naudingas ezopinis perskaitymas galėjo turėti ir priešingų, nei norėta, padarinių – kaip tik atkreipti skaitytojų dėmesį į tai, kad Žemaitės pasisakymas antilenkiškas, ir sustiprinti kaip tik tokią – režimo nepageidaujamą – interpretaciją. Įtarus skaitytojas galėjo spėti, kad K. Korsakas pasitelkė nuorodą siekdamas nukreipti cenzūros dėmesį nuo Žemaitės antilenkiškumo, nes kitaip jos sakinyje galėjo būti išbrauktas. O ypač ezopiškai pasikaustęs galėjo manyti, kad šiuo komentaru K. Korsakas kaip tik siekė atkreipti dėmesį į Žemaitės antilenkiškumą. Tai jau priklausė vien nuo skaitytojo nuostatų.

Kita, turbūt labiau paplitusi režiminio ezopiškumo kryptis – tikrų ar tariamų ideologinių nukrypimų (tarp jų ir antisovietinių poteksčių) paieška. Štai 1940 m. lapkritį programiniame straipsnyje, skirtame rašytojams, tarp vardijamų „eilės principinių idėjiškai-meninių klausimų, šiandien labiausiai dominančių mūsų literatūros darbuotojus“, pateko ir toks: „kokia forma nūdienėje lietuvių literatūroje pasireiškia buržuazinės įtakos“⁴⁵. Kuo ne raginimas ieškoti paslėptų ir priešiškų (vadinasi – ezopinių) formų? Iš pradžių kūrėjai labiau buvo mokomi, kaip teisingai rašyti, o nuo 1946 m., po Andrejaus Ždanovo pranešimo, CK nutarimų dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“, pasipylė ir neteisingo rašymo demaskavimai.

Tokiais demaskavimais neretai buvo tiesiogiai nusakoma, kokiomis priemonėmis vienas ar kitas autorius siekė prakišti, užmaskuoti nederamas mintis. Užkliūti galėjo bet kas, kad ir tai, jog spektaklyje „vokiškieji personažai buvo pavesti kurti stipresniems aktoriams, žiūrovai matė „vokiečius“, o ne tarybinius žmones, kovotojus“⁴⁶.

Tiesiog pavyzdinį Ezopo kalbos (iš)radimą parodė ir vietinis Ždanovas – Kazys Preikšas – pranešime apie lietuvių literatūrą. Eugenijų Matuzevičių jis apkaltino, kad šis karo metais buvo „nuolatinis „Naujosios Lietuvos“ ir kitų kubiliūniškų laikraščių bendradarbis. O štai dabar jis skundžiasi savo eilėraščiuose, kad jam trošku. „Mes kaip žuvys užtrokštume šičia, jei nebūtų kelių į tave“, – rašo jis savo eilėraštyje „Baltijai“. Mes nesistebime, kad jam trošku mūsų tarpe. Matuzevičiui, pripratusiam prie „Naujosios Lietuvos“ ir „Ateities“ oro, gali nepatikti mūsų oras.“⁴⁷

Ši interpretacija visai atitinka Ezopo kalbos tyrėjų išskiriamą jos taikymo modelį: pateikiamas žymiklis, nurodantis, kodėl rašytojo kūryboje skaitytojas turėtų ieškoti nukrypimų (spausdinimasis nacių kontroliuojamoje spaudoje reiškė galimą antisovietišumą), tekstas nuliteratūrinamas ir supolitinamas, detalė ištraukiama iš viso kūrinio konteksto. K. Preikšas gal net pirmasis sovietinėje Lietuvoje atliko tai, ką dabar daro daugelis tyrėjų, pateikdami rastų Ezopo kalbos pavyzdžių. Kas kita, jog abejotina, ar E. Matuzevičius turėjo kokių nors ezopinių intencijų rašydamas šias eilutes, kaip ir tai, jog kas nors iš skaitytojų taip jas perskaitė. Gali būti, kad E. Matuzevičius nemelavo teisingai nenorėjęs „sąmoningai prakišti dviprasmiškumą“⁴⁸. Tiesiog 1946 m. buvo praleista dar pernelyg mažai laiko sovietinėje tikrovėje, sovietinė kultūra dar nebuvo įsiskverbusi ganėtinai giliai, kad Ezopo kalba galėtų visavertiškai funkcionuoti.

Tuo metu Lietuvos visuomenei suprantamesni buvo gerokai paprastesni, ne tokie rafinuoti dalykai. Apie vieną tokių pasakojo Petras Cvirka tame pat rašytojų susitikime 1946 m. kalbėdamas apie Antaną Miškinį: „<...> suruošiami literatūros vakarai, išeina tarybiniai rašytojai, kurie iš anksčiau turėjo šitą [tarybinę. – V. K.] ideologiją, o studentai

pusę valandos laiko tave, kai paskaitai eilėraščių apie Nemunėlį. Tokios publikos pas mus yra pakankamai įtakoje fašistinės reakcijos. Tokie eilėraščiai reakcingos publikos akyse parodo, kad Miškinis bolševikams nepasidavė.⁴⁹ „Pergalėje“ pateiktoje P. Cvirkos kalbos versijoje šių detalių neliko, tik apibendrinimas, kad „šiandien savo tylą Miškinis darosi vėliava nacionalistinių gaivalų tarpe“⁵⁰. Šiuo atveju klausytojus veikė ne rafinuoti užkoduojimai, ne potekstė, o aiški tautiško raiška, rašytojo pozicija. Tačiau ir ši P. Cvirkos interpretacija gali ne tiek atspindėti realią A. Miškinio skaitytojų nuomonę, kiek rodyti ezopinį P. Cvirkos mąstymą, matantį paslėptą, tiksliau, netiesiogiai besireiškiantį, nacionalizmą, antisovietišumą ten, kur jo nebuvo, ne tik tekste, bet ir netinkamose skaitytojų ar klausytojų reakcijose. Tai yra viena iš sovietmečio tyrimo problemų, kai bandant rekonstruoti vykusius procesus remiamasi sovietine jų interpretacija, kuri juk jokių būdu nėra objektyvi. G. Jankevičiūtė yra rašiusi apie pasipriešinimo nacių okupacijai sustiprinimą sovietinėse interpretacijose, įžiūrinčiose meno kūriniuose įvairias antinacines potekstes⁵¹. Režimo atstovo įžiūrėtos interpretacijos ir realiai visuomenėje egzistavusių sutapimas visai nebūtinai.

Grįžtant prie K. Preikšo kaltinimo E. Matuzevičiui, itin svarbu pažymėti, kad šis epizodas buvo ne tik perteiktas rašytojams uždaramame susirinkime, bet ir paskelbtas viešai, „Pergalėje“, vadinasi, visi skaitytojai buvo supažindinti su konkrečiais kodais. Viešais kaltinimais žmonės (ypač inteligentai, kuriems J. Stalino laikais sėkmė perprantant tokias pamokas neretai lėmė ne tik karjerą, bet ir išlikimą) buvo išmokyti Ezopo kalbos turinio, leksikos (kas pavojinga ir neleistina, vadinasi, turi būti užkoduojama) ir formos, gramatikos (kaip tai yra ar gali būti išreiškiamą, užkoduojama ir tuo pat metu – kaip tai

gali būti iškoduojama), ugdytas jautrumas potekstėms ir įtarumas bet kokiems tekstams. Viešas antisovietinių potekstėjų demaskavimas leido ezopiškumui, dar tik būsimos Ezopo kalbos leksikai ir gramatikai paplsti visuomenėje gana plačiai, apimti ne tik inteligentiją, bet ir visus, kuriuos veikė režimo propaganda. Kai žmonės perprato šiuos mechanizmus, pasidarė neišvengiama, kad jie bus taikomi, o ezopinės prasmės – randamos. O tokia politizuotos interpretacijos praktika gali nuvesti dviem keliais: arba oficioziniu ideologiniu, arba opoziciniu antisovietiniu.

OPOZICINĖ EZOPO KALBA

Ji galėjo atsirasti labai paprastai – iš oficiozinio ezopiškumo priešų demaskavimą pritaikius paties režimo kritikai: pakako pakeisti rasto ideologinio nukrypimo vertinimą iš neigiamo į teigiamą ir vietoj skundo gimsta ezopinis susimirkčiojimas. Juolab kad naujoji interpretacinė strategija formuodamasi visada siejasi su oponavimu seniesiems kanonams, net ir juos vertinant neigiamai⁵². Opozicinės Ezopo kalbos formavimosi atveju irgi perimta egzistuojanti oficiozinė ezopinė interpretacija.

Tokia yra opozicinės Ezopo kalbos pirminė, galima sakyti, gemalinė, stadija, kai tiesiog perimama ar įžiūrima oficiozinio diskurso rasta neigiama, netinkama prasmė, tik ji vertinama teigiamai. Kalba faktiškai dar nekuriama savarankiškai, jos tik mokomasi, tai daro ir rašytojai, ir skaitytojai. Svarbu ir tai, kad viešai mokant(is) kodų perimama ženklų, kodų ir jų kūrimo taisyklių sistema. Taip atsiradusį bendrą pagrindą visuomenė perima ir plėtoja. Tačiau tokia gemalinė Ezopo kalba lieka visiškai priklausoma nuo vyraujančio diskurso, nes tik juo tesiremia.

Išmokusieji ezopinio kalbėjimo leksikos ir gramatikos pereina į kitą, aukštesnę,

etapą – Ezopo kalbos kūrimą. Įsitvirtinus ankstesniems mechanizmomams galima ieškoti ir kurti subtiliau, nebelaukiant režimo nurodymų, nesiremiant vien oficioziniu diskursu. Kūrybiškai naudojantis ankstesnių mechanizmų sukurtomis matricomis, pritaikant išmoktą ezopinę leksiką ir gramatiką ieškoma, ką autorius galėjo pasakyti ir ką cenzorius galėjo praleisti. Ir čia jau viskas priklauso nuo skaitytojo išsilavinimo, įtarumo ir kitų nuostatų. Kaip tik tokia Ezopo kalba dažniausiai ir turima omeny, kai vartojamas šis terminas.

Kad ezopinės leksikos ir gramatikos buvo mokomasi, gali liudyti tai, jog viena Ezopo kalbos priemonė Lietuvoje buvo nevartojama. Niekas iš literatūros tyrėjų nemini, kad Ezopo kalba būtų buvusi vartojama lietuviškoje sovietmečio literatūroje vaikams, nors Rusijoje tai buvo gana paplitusi ir populiarī jos funkcionavimo terpė⁵³. Tokia padėtis galėjo susidaryti dėl to, kad J. Stalino laikais Lietuvos visuomenė nebuvo išmokyta vieno iš Ezopo kalbos gramatikos elementų – nepatogių minčių slėpti (ir išskaityti) vaikų literatūroje. O neišmokyta turbūt todėl, kad originaliosios literatūros vaikams tuomet buvo kuriama itin nedaug. Be to, tai darė gana idėjiški, patikimi autoriai, nesulaukiantys priekaištų dėl dviprasmybių. Nebuvo priekaištų – nebūta ir (iš)mokymo.

Apibendrinant tai, kas pasakyta iki šiol, aiškėja, kad Lietuvos visuomenė turėjo būti pakankamai sovietizuota, kad suprastų sovietinę Ezopo kalbą. Netgi galima teigti, kad Ezopo kalbos mokymasis yra ne tik sovietizacijos padarinys, bet ir vienas iš giluminės sovietizacijos būdų, bent jau kalbant apie inteligentiją. Juk jai išmokti reikia ne tik išmanyti oficiozinį diskursą, perprasti sovietinę kultūros sistemą, jos elementus (ženklus, kodus ir matricas), bet ir tokių bruožų kaip įtarumas, politizavimas, teksto ir jo prasmės atitrūkimas, galų gale – giluminių, paslėptų

prasmių ieškojimas, matomos realybės nelaikymas tikrąja, kas lemia pabėgimą į vidinį pasaulį. Visa tai yra persmelkiantys visuomenę giluminės sovietizacijos bruožai. Ir jų dėka ne tik mokytasi Ezopo kalbos, bet ir buvo skatinamas šių bruožų stiprėjimas. Ne mažiau svarbu ir tai, kad įsisavinus sovietinę kultūros sistemą atsirado bendras pagrindas, leidžiantis taip pat ar panašiai suprasti Ezopo kalbos tekstus. Todėl Ezopo kalbos vartojimas skatino perimti ir sovietinę kultūros sistemą.

Taigi galima teigti, jog kai Ezopo kalba paplito mene, kūrėjų sovietizacija jau buvo įvykusi. Tą patį galima pasakyti ir apie visuomenę: kai žmonės išmoksta atpažinti ezopinę potekstę, kai jos ieškoti yra natūralus dalykas, jie yra tapę lygiateisiais sovietinės kultūros veikimo lauko dalyviais, perpratusiais, perėmusiais ir reprodukuojančiais jo veikimo taisykles.

Todėl labai svarbus klausimas, kada gi Ezopo kalba įsipilietino Lietuvos kultūroje. Tai jau atskiro tyrimo tema, bet norisi trumpai aptarti dar vieną epizodą. Nors straipsnyje minėti keli ezopiškumo atvejai nuo pat 1940 m., vis dėlto jie atrodo pernelyg paskiri, fragmentiški, atsitiktiniai. Šiuo atžvilgiu stalininėje lietuvių literatūroje išsiskiria taip sovietmečiu ir nepasirodžiusi Juozo Grušo drama „Diktatorius“⁵⁴, parašyta, kaip spėjama, 1951–1952 m.⁵⁵ Nors tai tarsi nacistinės Vokietijos satyra, bet joje tiek daug nuorodų į sovietinę dabartį, kad skaitant akivaizdu, apie ką ji. Pats bandymas įvilkti satyrą į režimui priimtina antifašistinę apsiaustą rodo ezopiškumo pastangas. Tačiau kažin ar šis kūrinys gali būti laikomas ezopišku, nes uždangos, turinčios nukreipti nuo ezopinės prasmės, labai jau permatomos, o nuorodos į ją – akivaizdžios.

Šią pjesę vertėtų palyginti su jau minėta J. Švarco pjesė „Drakonas“⁵⁶. Abi jos nukreiptos prieš diktatūrą, abi tarsi antifašistinės.

J. Grušas diktatorių vadina fiureriu, esama ir daugiau nuorodų į nacių Vokietijos tikrovę. J. Švarco pjesėje akivaizdžių nuorodų į aiškias istorines realijas nėra, bet jo intencija buvo antifashištinė, faktiškai ją galima laikyti ir prosovietinės Ezopo kalbos apraiška. Ji pradėta rašyti tada, kai Sovietų Sąjungoje buvo negalima kritikuoti tuometinės sąjungininkės nacių Vokietijos, todėl pasirinkta neutrali pasakos forma⁵⁷, vadinasi, tai dar vienas liudijimas, kad Ezopo kalbos vartojimas režimo tikslams Sovietų Sąjungoje buvo paplitęs.

Abi pjesės kiek panašios netgi siužetiškai (abiejose prieš diktatorių kovoja iš svetur atvykęs žmogus), pasitelktos ir kai kurios panašios priemonės (J. Grušas vartoja sovietinę propagandinę leksiką, J. Švarcas – sovietinėje kasdienybėje paplitusius posakius, abiem atvejais tai būtų ezopinio pjesių turinio žymikliai). Vis dėlto „Diktatoriuje“ uždangos, slepiančios nuorodas į dabartį, daug menkesnės. J. Švarcas perpasakojo pasakos siužetą išlaikydamas apibendrinantį, nesukonkretintą jos pobūdį, o J. Grušo pjesė – akivaizdžiai politinė, nuorodų į sovietinę tikrovę joje irgi gerokai gausiau nei Rusijos kolegos kūrinyje. Bet J. Švarco kūriniumi nepadėjo net ir stipresnės uždangos – 1944 m. „Drakoną“ buvo uždrausta statyti, kai vienas aukštas valdininkas „pamatė pjesėje tai, ko joje visai nebuvo“⁵⁸.

Galbūt J. Grušo pjesę galima laikyti Ezopo kalbos formavimosi liudininke, kai kūrėjas ieško tinkamų raiškos formų, saugios pusiausvyros tarp uždangų, saugančių nuo represijų, ir nuorodų, leidžiančių pranešti savo žinią skaitytojams. Nors nežinant kūrinio parašymo aplinkybių tai lieka tik spėlionės – juk drama galėjo būti ir susikaupusio pykčio režimui iškrova, neskirta viešumai. Tačiau pati forma, kai ieškoma, kaip paslėpti, užkoduoti mintį, rodo vykstantį Ezopo kalbos mokymosi procesą, kai

ne tik skaitytojai, bet ir rašytojai dar nebuvo šioje srityje pakankamai išprusę.

IŠVADOS

Iki sovietinės okupacijos Lietuvoje Ezopo kalba nebuvo bent kiek labiau išplėtotą, todėl kaip sistema ji galėjo susiformuoti tik sovietmečiu.

Nesant galimybių visuomenei slapta susitarti dėl kodų ir simbolių, vartotų Ezopo kalboje, jos pagrindu galėjo tapti tik sovietinė tikrovė ir ideologija.

Stalininis režimas mokė žmones įtariai vertinti kiekvieną tekstą ir veiksmą; politizavo tekstus ir veiksmus bei padarė prasmes lengvai kaitaliojamas; tiesiogiai mokė konkrečių kodų nurodydamas, kas netinkama režimui ir kaip tai konkrečiai užkoduojama bei išreiškiama, taigi išmokė Ezopo kalbos leksikos ir gramatikos. Visa tai perėmus Ezopo kalba pradėjo funkcionuoti savarankiškai. Iš pradžių ji veikė tik kaip oficialinis perskaitymas ir jo apvertimas, vėliau leksika ir ypač gramatika vis labiau kito kūrybiškai perinterpretuojamos.

XX a. penktajame–šeštajame dešimtmetyje susiformavo ir įsitvirtino mechanizmai, kurie leido Ezopo kalbai sėkmingai funkcionuoti Lietuvoje vėlesniais laikais.

Ezopo kalba buvo šalutinis visų gyvenimo sričių politizavimo ir ideologizavimo Sovietų Sąjungoje rezultatas. Ezopinis skaitytojas buvo sovietinis skaitytojas, perėmęs oficialinę skaitymo ir interpretavimo praktiką, kartu kūręs ir savas alternatyvias prasmes ir interpretacijas. Tai reiškia, kad abu interpretaciniai modeliai buvo glaudžiai tarpusavyje susiję.

Tokia Ezopo kalba galėjo įsitvirtinti Lietuvoje tik visuomenei susovietėjus ir visiškai įsitraukus į sovietinę kultūros erdvę, o jos paplitimas reiškė tolesnį ir gilesnį sovietinės

kultūros reproduktivumą. Ši kalba funkcionavo režimo viduje kaip jo opozicija, kartu negalinti be jo gyvuoti.

Ekzistavęs bendras pagrindas (ideologija, sovietinė kultūros sistema ir režimo vykdytas ezopiškumo mokymas) leidžia kalbėti apie galimybę Ezopo kalbai sovietmečiu gyvuoti kaip ženklų sistemai. Tai leido ne-

susitarusiems žmonėms panašiai iškoduoti gaunamus pranešimus.

Glaudus Ezopo kalbos ryšys su vyraujančiu diskursu galėjo lemti ir tai, kad Ezopo kalbos kaip sistemos tvirtumas priklausė nuo vartotojo santykio su oficialiąja sritimi ir vyraujančiu diskursu – kuo nuo jų toliau, tuo vartojamos potekstės mažiau sisteminės.

Nuorodos

¹ L. Losev, *On the Beneficence of Censorship: Aesopian Language in Modern Russian Literature*, München, 1984, p. 51.

² *Ibid.*, p. 23–52.

³ M. Martinaitis, *Tylintys tekstai: Užrašai iš raudo donoro sąsiuvinio, 1971–2001*, Vilnius, 2006.

⁴ D. Lapkus, *Poteksčių ribos: Uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje*, Chicago, 2003.

⁵ V. Kelertienė, *Kita vertus...: Straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius, 2006.

⁶ D. Satkauskytė, *Ezopo kalba kaip teorinė sąvoka, arba Kaip mums kalbėti apie sovietmečio literatūrą* [prieiga per internetą: <<http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/643-dalia-satkauskyt-ezopo-kalba-kaip-teorin-svoka-arba-kaip-mums-kalbti-apie-sovietmeio-literatr>>, žiūrėta 2016-06-14].

⁷ P. Jevsejevas, „Ezopo kalba: Turinio nušalinimas, visuomeninė stereotipija, tekstinė esatis“, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Nr. 73: *Sovietmečio kultūros tyrimai: aktualijos ir perspektyvos*, Vilnius, 2014, p. 141–156.

⁸ Pvz., į tai gilinasi trys naujosios sovietmečio Lietuvos literatūros istorijos autoriai – P. Jevsejevas, L. Mačianskaitė ir D. Satkauskytė: D. Satkauskytė (sud.), *Tarp estetikos ir politikos. Lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius, 2015, p. 289–368.

⁹ M. Drewett, „Aesopian Strategies of Textual Resistance in the Struggle to Overcome the Censorship of Popular Music in Apartheid South Africa“, *Critical Studies*, no. 22: *Censorship & Cultural Regulation in the Modern Age*, Amsterdam, 2004, p. 189–207.

¹⁰ J. M. Bates, *The PUWP's Preferences in the Contemporary Polish Novel, 1959–1985*, Glasgow, 1997, p. 28.

¹¹ „Aujanistanas: Feljetonas“, *Darbininkas*, 1929, kovo 3, Nr. 9. Už nuorodą į šį šaltinį dėkoju kolegei Vilmai Bukaitei.

¹² „Vasario šešioliktoji pasaulinių painiavų sąlygose“, *Lietuvos žinios*, 1939, vasario 15, Nr. 38.

¹³ „Mūsų uždaviniai“, *Raštai*, Nr. 1, 1940, p. 3.

¹⁴ J. Čibiras, „Smetoninė spaudos cenzūra. Dokumentinė medžiaga“, *Raštai*, Nr. 2, 1940, p. 263–269.

¹⁵ *Ibid.*, p. 266–268.

¹⁶ A. Liepsnonis, „Lietuvių tarybinės literatūros laimėjimai ir trūkumai“, *ibid.*, Nr. 3, 1941, p. 431.

¹⁷ V. Leninas, *Pilnas raštų rinkinys*, t. 12: *1905 m. spalio–1906 m. balandis*, Vilnius, 1979, p. 94–95.

¹⁸ B. Brazdžionis, „Lietuvių literatūra vokiečių okupacijos metais“, *Aidai*, Nr. 12, 1946, p. 223.

¹⁹ G. Jankevičiūtė, „Lietuvos dailė vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“, *Menotyra*, t. 14, Nr. 2, 2007, p. 72.

²⁰ P. Jevsejevas, „Ezopo kalba kaip semiotinis mechanizmas“, in D. Satkauskytė (sud.), *Tarp estetikos ir politikos*, p. 294–299.

²¹ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Pristatymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 193.

²² Plačiau žr. mimetinės rezistencijos sampratos aptarimą: D. Satkauskytė, „Socrealizmo dekonstrukcija jo paties priemonėmis, arba Mimetinės rezistencijos klausimu“, in D. Satkauskytė (sud.), *Tarp estetikos ir politikos*, p. 343–348.

²³ N. Putinaitė, *op. cit.*, p. 182–194.

²⁴ D. Satkauskytė, *Ezopo kalba kaip teorinė sąvoka, arba Kaip mums kalbėti apie sovietmečio literatūrą*.

²⁵ L. Losev, *op. cit.*, p. 6.

²⁶ G. Jankevičiūtė, M. Vaicekauskas, *Visagalė tradicija: Kristijono Donelaičio poemos „Metai“ iliustracijos ir vaizdinis kanonas*, Vilnius, 2013, p. 53.

²⁷ *Ibid.*, p. 49.

²⁸ А. Фоменко, *Советский фотоавангард и концепция производственно-утилитарного искусства* [prieiga per internetą: <<http://www.uzluga.ru/potrd/Советский+фотоавангард+и+концепция+производственно-утилитарного+искусства+оглавление/main.html>>, žiūrėta 2016-08-22].

²⁹ P. Jevsejevas, „Ezopo kalba: Turinio nušalinimas, visuomeninė stereotipija, tekstinė esatis“, p. 149.

³⁰ Ibid., p. 155.

³¹ М. Липовецкий, „Сказковласть: „Тараканище“ Сталина“, *Новое литературное обозрение*, № 45, 2000, c. 122–136.

³² М. Matulytė, *Nihil obstat: Lietuvos fotografija sovietmečiu*, Vilnius, 2011, p. 125.

³³ Р. Барт, *Мифологии*, Москва, 1996, c. 179.

³⁴ В. Михайлин, Г. Беляева, „Школьная“ тема как пропагандистский ресурс: О предыстории советского „школьного фильма“ в эпоху „великого перелома“ [prieiga per internetą: <https://www.academia.edu/16844713/_Школьная_тема_как_пропагандистский_ресурс_о_предыстории_советского_школьного_фильма_в_эпоху_великого_перелома_>, žiūrėta 2016-09-06].

³⁵ Е. Добренко, *Формовка советского писателя. Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры*, Санкт-Петербург, 1999, c. 99.

³⁶ К. Korsakas, *Literatūra ir kritika*, Vilnius, 1949, p. 25–26.

³⁷ „Auklėjimas ir meninė literatūra“, *Raštai*, Nr. 1, 1941, p. 143.

³⁸ „Mūsų uždaviniai“, p. 4.

³⁹ LKP CK sekretoriaus drg. А. Sniečkaus pasikalbėjimas su LTSR rašytojų sąjungos nariais komunistais, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 17.

⁴⁰ P. Jevsejevas, „Ezopo kalba: Turinio nušalinimas, visuomeninė stereotipija, tekstinė esatis“, p. 147.

⁴¹ A. Jurgutienė, „Sovietinės lietuvių literatūros istorijos metodologinis pervertinimas“, in D. Satkauskytė (sud.), *Tarp estetikos ir politikos*, p. 469.

⁴² P. Jevsejevas, „Ezopo kalba: Turinio nušalinimas, visuomeninė stereotipija, tekstinė esatis“, p. 149.

⁴³ Ibid., p. 149–150.

⁴⁴ Ibid., p. 149.

⁴⁵ „Mūsų uždaviniai“, p. 4.

⁴⁶ Vikt. Šešupė, „1946 metų rudens sezonas Lietuvos TSR teatruose“, *Pergalė*, Nr. 1, 1947, p. 77.

⁴⁷ K. Preikšas, „Tarybinės lietuvių literatūros uždaviniai. Pranešimas visuotiniame tarybinių rašytojų susirinkime Vilniuje 1946 m. spalio mėn. 1 d.“, *Pergalė*, Nr. 5, 1946, p. 14.

⁴⁸ „Sovietinių nutarimų patirtis. Iš Lietuvos TSR rašytojų susirinkimo dalyvių pasisakymų svarstant VKP(b) CK nutarimą dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“ 1946 m. spalio 1–2 d.“, *Lietuvos archyvai*, t. 2, 1990, p. 175.

⁴⁹ Ibid., p. 186.

⁵⁰ „Lietuvos tarybinių rašytojų visuotinis susirinkimas“, *Pergalė*, Nr. 5, 1946, p. 79.

⁵¹ G. Jankevičiūtė, op. cit., p. 71.

⁵² S. E. Fish, *Is There a Text in this Class?: The Authority of Interpretive Communities*, Cambridge, 1980, p. 349.

⁵³ L. Losev, op. cit., p. 193–213.

⁵⁴ J. Grušas, *Diktatorius. Eduardo Dargio nusikaltimas: Pjesės*, Vilnius, 2001, p. 15–120.

⁵⁵ V. Martinkus, „Dvi senos naujos Juozo Grušo pjesės“, in J. Grušas, *Diktatorius. Eduardo Dargio nusikaltimas: Pjesės*, p. 8.

⁵⁶ Plačiau apie Ezopo kalbą šioje pjesėje žr.: L. Losev, op. cit., p. 125–142.

⁵⁷ З. Никитина, Л. Рахманов (ред.), *Мы знали Евгения Шварца*, Ленинград, Москва, 1966, c. 182.

⁵⁸ Ibid., c. 183.

Gauta 2016 09 22
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Valdemaras Klumbys

ASSUMPTIONS AND FORMATION OF THE AESOPIAN LANGUAGE IN THE SOVIET LITHUANIA

Summary

The article analyses the genesis of the Aesopian language in Lithuania. The rudiments of the Aesopian language existed prior to the Soviet occupation, but there were no established traditions for the creation and use of such language. This gives rise to the question how the Aesopian language with its coherent code system, which was more or less understood by totally unrelated people, could have been created and spread in the repressive Soviet system. The study has shown that it was the Soviet regime that not only created premises and conditions conducive to the Aesopian language, but actually taught the grammar and lexis of this language.

First, the Stalin regime taught to treat people, actions and texts with suspicion. The regime taught this both directly through the pursuit of enemies of the regime and wide-spread suspicion, and indirectly – through the fear of reprisals and distrust among people. Second, the regime strongly politicised all texts and actions. It is also important that politicisation was achieved through reinterpretation of the texts or actions. As a result, a habit and skill to easily change meanings was instilled, which is an important mechanism of the Aesopian language. Third, by disclosing enemies and the inconsistencies between the texts and the prevailing ideological discourse, the regime also taught

people specific codes by indicating what the regime found unacceptable and how specifically this was encoded and expressed.

The Aesopian language came into operation when the public took over all these characteristics implemented by the regime. Several stages in the functioning of the Aesopian language could be identified. Initially, the interpretative clichés implemented by the regime were used, except that the assessment was exactly the opposite to the official assessment. Subsequently, the mechanisms implemented by the regime were used creatively and new Aesopian codes were created.

It took about two decades (1940s–1950s) to learn the Aesopian language, although examples of its individual use can be found at the very beginning of the Soviet occupation. However, the Aesopian language could spread widely and become systematic only after the in-depth Sovietisation of the Lithuanian society, when Lithuania became fully immersed in the Soviet culture and took over Soviet practices. Therefore, the use of the Aesopian language meant further and deeper reproduction of the Soviet culture despite that the language sought to criticise the regime.